

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» 1743 р. – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Стаття присвячена аналізу ролі та місця «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. в процесі систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. В ній встановлено, що даний нормативний акт за способом систематизації був саме кодексом. Також в статті проаналізовано основні причини, через які проект кодексу не було офіційно затверджено Сенатом.

Вирішальним напрямком проведення систематизації норм права в Україні-Гетьманщині є розробка та прийняття комплексного правового акта – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Слід зазначити, що процес його створення був досить тривалим та складним.

Поставлена автором проблема вивчалася багатьма вченими істориками та юристами в різні часи. Тому слід приділити увагу аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Серед них можна виділити І. Бойка, К. Віслобокова, В. Кульчицького, В. Месяца, М. Слабченка, А. Ткача, М. Чубатого тощо.

Основною метою запропонованої статті є з'ясування особливостей та напрямків дослідження «Прав, за якими судиться малоросійський народ». І для розкриття вказаної мети приділено увагу вирішенню наступних завдань:

- 1) аналіз характеру та змісту причин та передумов прийняття даного документа;
- 2) характеристика основних напрямків проведення робіт зі створення «Прав»;

3) з'ясування ступеня впливу норм даного документа на розвиток правової системи України-Гетьманщини.

Перший склад кодифікаційної комісії у науковій літературі не виявлено, проте не підлягає сумніву, що її було створено невдовзі після видання указу 1728 р. Генеральний підскарбій Яків Маркович у записках від 4 липня 1728 р. згадував проте, що у князя О. Шаховського у Глухові він зустрічав перекладачів малоросійських прав [4, с. 156].

Видавши указ про укладання єдиного збірника законів, російський уряд уважно стежив за його виконанням. Так, 17 листопада 1730 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ, яким нагадувала Д. Апостола про прискорення укладення єдиного закону для населення Малоросійської держави [4, с. 157].

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким комісії доручалося права магдебурзькі та саксонські статуту, за якими судився малоросійський народ, перекласти на великоруську мову і звести їх в єдине право, докладаючи якомога більше зусиль, щоб звести всі поправки згідно з «апробацією І.І.В.». Але для того, щоб ці права були доскональними і якнайскоріше послужилися малоросійському народові, зазначалося далі в Указі, необхідно серед знатних осіб – як духовних із кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і світських (генеральної старшини, полковників та інших чинів) – виділити належну кількість осіб для перекладу, скорочення і доповнення цих прав на користь малоросійського народу [4, с. 160]. За Указом, укладеним із цього приводу, проект слід подати на розгляд, кому накаже імператриця. Тоді ж було створено нову комісію у складі 12 осіб, роботу якої перенесено в Москву [5, с. 212].

Порівняльно-правовий аналіз указів російського уряду 1728 і 1734 рр. дає підставу стверджувати, що перший Указ висував комісії завдання організаційного характеру: переклад «трьох малоросійських прав» та зведення їх в одне право; другий – значно розширив компетенцію комісії, визначивши конкретні напрями роботи: поправки та скорочення чинних юридичних норм, а також проектування нових норм «для пользы малороссийского народа» [4, с. 111]. Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. Це означало, що кодифікаційна комісія повинна була провести роботу в справі переробки, узгодження й об'єднання певної групи чинних юридичних норм у єдиному нормативно-правовому акті, проект якого мали передати на розгляд Сенату для остаточного «височайшого» затвердження.

Як дослідив А. Ткач, спочатку на чолі кодифікаційної комісії стояв генеральний суддя Іван Борозна, а після його смерті – генеральний

обозний Яків Лизогуб [8, с. 111]. Переклад «правних книг» було закінчено в 1738 р. Коли комісія приступила до укладання збірника, між її членами виявилися розбіжності у поглядах на те, яким повинен бути новий нормативний акт – цілком новим чи тільки виправленим Статутом Великого князівства Литовського 1588 року, доповненим законами, що були чинними у Гетьманщині. Представники верхівки тогочасного українського суспільства наполягали на тому, щоб в основі кодифікації містився Статут Великого князівства Литовського 1588 р., а представники рядової української старшини стояли за магдебурзьке право, як основу нового збірника.

Наприкінці 1741 р. чорновий варіант проекту збірника був уже готовий. Далі проводилася робота, спрямована на остаточне його закінчення: виправлялися глави, усувалися повторення, складався зміст тощо.

Кодифікаційні роботи тривали 15 років. У м. Глухові (нині Сумської обл.) 8 липня 1743 р. члени кодифікаційної комісії на пленумі, скликаному Генеральною військовою канцелярією, підписали проект збірника українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його повна назва – «Права, по которым судится малороссийский народ высочайшим всепресветлейшим державнейшим всликие государыни императрицы Елизаветы Петровны самодержавицы Всероссийская ее императорского Священнейшего величества повелением из трех книг, а именно, Статута Литовского, Зерцала Саксонского, и приложенных при том других прав, також из книги «Порядка», по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенных в Глухове лето от Рождества Христова 1743 года» [6, с. 354].

Кодифікаційна комісія спочатку мала намір назвати цей проект «Книга прав малоросійського народу», однак через заборону Генеральної канцелярії вимушена була вжити назву «Права, по которым судится малороссийский народ». Така назва не цілком відповідала змістові збірника прав, оскільки не охоплювала всіх норм, які були вміщені у ньому. Крім норм цивільного, кримінального, процесуального права, судоустрою, цей збірник регламентував норми державного та адміністративного права.

Беручи до уваги ці положення загальної теорії права, слід вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за способом систематизації є саме Кодексом. По-перше, тому що членами кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, була проведена змістова переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. А, по-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти,

узгоджені між собою. Отже, можна вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст.

Влітку 1743 р. Генеральна військова канцелярія подала проект Кодексу, узгодженого в Україні, генерал-губернатору Г. Бібікову, який з невідомих причин затримав його майже на рік, тому до Сенату на остаточне офіційне затвердження «Права...» потрапили лише 7 липня 1744 р. Відповідь від нього надійшла через 12 років після відновлення інституту гетьманства. Указом від 20 травня 1756 р. проект Кодексу було повернуто на повторний розгляд з метою внесення змін, відповідно до нових вимог часу. Із цією метою в наступні роки створювалося декілька комісій, але жодна з них не мала успіхів у своїй роботі. До того ж, правляча верхівка Гетьманщини вважала, що Статут Великого князівства Литовського 1588 р. краще регулював їх права і свободи, ніж новостворений Кодекс. Виразенням цих тенденцій став Глухівський з'їзд 1763 р., на якому представники козацької старшини висловлювалися за збереження Статуту Великого князівства Литовського, а не за прийняття Кодексу. Перегляд Кодексу тривав до 1767 р., але цю роботу так і не було завершено. Проект Кодексу не було офіційно затверджено Сенатом із таких причин:

- поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема своєї системи права;
- обґрунтування у Кодексі права на політичне самовизначення;
- відмінність українського права від російського;
- більш досконала юридична техніка;
- відсутність посилай на російські джерела;
- розбіжності в поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини [6, с. 323].

Характер «Прав...» вирізнявся тим, що до їхнього тексту неможливо було внести зміни, які відповідали б інтересам царського уряду без радикальної переробки. В юридичному розумінні «Права...» не були державно-юридичним актом. Однак аналіз судової практики досліджуваного періоду засвідчує їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини [2, с. 50].

У 1874 р. під час археологічного з'їзду в Києві О. Кістяківський ознайомився з рукописом копії «Прав...», яку йому передав В. Баршевський, і 1879 р. він їх опублікував. Проте опублікована ним копія «Прав...» відрізняється від оригіналу, який виявив 1970 р. відомий литовський історик В. Рауделюнас у рукописних фондах Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії АН Російської Федерації. Це – рукопис у шкіряній оправі великого формату (34х20,5 см), що складався

з 461 сторінки, писаний кількома особами. Рукопис тричі засвідчено власноручними підписами всіх 18 членів кодифікаційної комісії.

На сьогодні відомо десять списків «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Сучасний дослідник історії українського права XVI – XVIII ст. К. Віслобоков склав таблицю, в якій наводить такі відомості до кожного списку: умовну назву пам'ятки, згадку про неї в літературі, сучасне її місцезнаходження (шифр), опис справи і кількість сторінок. На його думку, кількість цих списків остаточно не встановлена, тому існує потреба подальших пошуків [3, с. 134].

Про те, що Кодекс мав відкритий український характер, говорить аналіз джерел, які були основою для його укладення.

Питання про джерела Кодексу в історико-правовій літературі висвітлені недостатньо, а деякі з них є предметом наукових дискусій. Так, А. Яковлів вважав, що основним джерелом Кодексу було магдебурзьке право, на збірники якого укладачі зробили 1580 посилань [6, с. 354]. Відомі історики С. Юшков та В. Месяц стверджували, що основним джерелом Кодексу був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., на який укладачі зробили 417 посилань. Крім того, у 264 випадках укладачі хоч і посилалися на Статут, але вказували на зміну його норм і у 352 випадках робилися посилання як на Статут Великого князівства Литовського, так і на збірники магдебурзького права; у 357 випадках укладачі посилалися на збірники магдебурзького права, вказуючи на переробку їх тексту [5, с. 215].

Прискіпливий аналіз норм Кодексу 1743 р. свідчить, що його основним джерелом був Статут Великою князівства Литовського 1588 р. Проте структуру Статуту було змінено: замість статутних розділів, артикулів і параграфів в укладений Кодекс було введено глави з подальшим їх поділом на артикули і пункти. Крім того, весь кодифікований матеріал групувався у Кодексі порівняно в більшому обсязі за внутрішнім юридичним зв'язком. Тому обширні артикули Статуту Великого князівства Литовського розбивались на частини в різні глави Кодексу.

Важливим джерелом Кодексу було також звичаєве право, яке відображало національні особливості розвитку українського права. Комісія визнавала за звичаєвим правом чинність писаного закону, який повинні були застосовувати судові установи, вирішуючи спори у тих випадках, коли в писаному законі не вистачало відповідної норми. Зокрема, на запитання, чим повинен керуватися суддя, якби «для вирішення якої справи артикулів в цьому праві не знайшлось», то комісія відповідала, що:

– судді, дотримуючись справедливості, мають судити по совісті й за прикладом інших християнських прав, а також «раніше вирішуваних цим же правом»;

– якщо закону не було, то можуть судити і «по добрих звичаях через довгий час уживаних, які закону Божому, цивільним правам і чистій совісті не суперечать, бо такі звичаї силу права мають». Використовуючи звичаєве право, кодифікаційна комісія у багатьох випадках зазначала у цитатах під текстом: «Доповнення за прикладом прав... і по давньому звичаю» [1, с. 54].

Більшість учених одночасно стверджує, що норми звичаєвого права були настільки авторитетними і досконалими, що їх неможливо було витиснути із системи чинного права у Гетьманщині. Це й змусило членів кодифікаційної комісії визнати звичаєве право одним із джерел Кодексу українського права 1743 р.

Як джерело для укладення «Прав...» кодифікаційна комісія використала:

– нормативно-правові акти гетьманської адміністрації: універсали, інструкції, розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії;

– договори українських гетьманів з російськими царями, починаючи з договору, укладеного Б. Хмельницьким з Олексієм Михайловичем 1654 р.

Кодифікаційна комісія, укладаючи «Права...», іноді використовувала і джерела російського права. Так, у деяких нормах помітний вплив російського законодавства, зокрема інструкцій, указів, маніфестів, регламентів, статутів, положень, зводів тощо. Проте кодифікатори на ці джерела у тексті не посилалися. Це, очевидно, було однією з причин негативного ставлення царської уряду до проекту «Прав...».

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за відповідністю загальному соціально-економічному і політичному розвитку України і за високою юридичною технікою є однією з найцінніших пам'яток української правової культури XVIII ст. Хоча «Права...» не було офіційно визнано, п'ятнадцятилітня праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був досконалішим за всі існуючі тоді правні книги. По ньому вивчали українське право і використовували його як авторитетний юридичний підручник – коментар до Статуту Великого князівства Литовського і магдебурзького права цілі покоління українських правників. М. Слабченко вважав, що «Права...» – один з найвизначніших проявів української правничої думки XVIII ст., оскільки в них «зібрано все те, що було суттєвим у другій чверті XVIII ст.» [7, с. 98]. На думку М. Чубатого, «Права...» – це збірник, «що

містить права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини, який для історії студій над історією українського права має першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах» [8, с. 233].

Бібліографічний список

1. Бойко І. Й. Держава та право Гетьманщини / Бойко І. Й. – Львів : Світ, 2000. – 465 с.
2. Бойко І. Й. Право власності за Кодексом українського права 1743 р. / І. Й. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 1997. – 243 с.
3. Віслобоков К. А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення / К. А. Віслобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К. : Ін Юре, 1997. – 340 с.
4. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті / Кульчицький В. С. – Львів, 1958. – 409 с.
5. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / Месяц В. – К. : ВИНТИ, 1964. – 378 с.
6. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Глобус, 1997. – 547 с.
7. Слабченко М. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / Слабченко М. – Одесса, 1911. – 578 с.
8. Ткач А. П. Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. П. Ткач // Вісник Київського університету, серія економіки та права, 1961. – Вип. 1. – С. 231 – 243.
9. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі / Чубатий М. – Львів, 1925. – 376 с.

Стаття посвячена аналізу ролі и места «Прав, по которым судится малороссийский народ» 1743 г. в процессе систематизации права Украины-Гетманщины XVIII в. В ней установлено, что данный нормативный акт по способу систематизации был именно кодексом. Также в статье проанализированы основные причины, по которым проект кодекса не был официально утвержден Сенатом.

This article analyzes the role and place of «Rights, which is suing on the Little Russian people» in 1743 in the systematization of law in Ukraine-Hetmanship of the XVIII century. It founds that the normative act in a manner was an ordering code. The article also analyzes the main reasons why the draft code was not approved by the Senate.